

Віктор Заруба

**Похід османського війська на Чигирин
влітку 1678 р. в щоденнику польського
посла С. Проського**

*В дослідженні проаналізовано похід османського війська на Чигирин
влітку 1678 р. на основі відомостей з щоденника С. Проського.*

Ключові слова: щоденник С. Проського, чигиринські походи, Геть-
манщина, І. Самойлович, П. Дорошенко

*В исследовании проанализирован поход османского войска на Чиги-
рин летом 1678 г. на основе сведений из дневника С. Проского.*

Ключевые слова: дневник С. Проского, чигиринские походы, Гет-
манщина, И. Самойлович, П. Дорошенко

*In the paper has been analyzed the Turkish Chygyryn campaign in the
summer of 1678 year on the basis of the diary of S. Pros'ky.*

Keywords: diary of S. Pros'ky, Chygyryn campaigns, Hetmanate,
I. Samojlovych, P. Doroshenko

Російсько-турецька війна 1676–1681 рр. стала першим відкритим широкомасштабним військовим конфліктом між Москвою та Стамбулом, поклавши початок їхньому тривалому двохсотлітньому протистоянню у боротьбі за українські землі. Тоді каменем спотикання у відносинах двох держав стало місто-фортеця Чигирин, яку 1676 р. правобережний гетьман і васал турецького султана Петро Дорошенко здав російській армії. Увівши до замку солдатський гарнізон, а до міста козацьку залогоу, Росія взяла під контроль придніпровське Правобережжя, чим демонструвала невизнання умов Журавненської угоди, за якою Річ Посполита відступила увесь цей край Османській імперії. Влітку 1677 р. військо сераскира (фельдмаршала) Ібрагіма-паші Шайтана вчинило спробу захопити Чигирин, але зазнало невдачі — поле бою і фортеця залишилися за князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем¹.

¹ Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. — Bd. 4. — Gotha, 1911. — S. 176, 180, 617.

Тому вже від осені 1677 р. Порта розпочала підготовку до нового походу. Керівництво імперії було налаштоване агресивно щодо Москви. Зі свого боку російські дипломати пильно стежили за діями противника, їхні інформатори та платна агентура Посольського приказу щедро постачали двір молодого царя Федора Олексійовича відомостями про турецькі наміри. Закрема, один лише великий і повноважний посол до Порти Афанасій Поросуков під час перебування взимку 1677–1678 рр. у Туреччині² зібрав важливий розвідувальний матеріал, зустрічаючися з константинопольським патріархом Діонісієм Муселімісом, молдавським господарем Антоніє Русетом, секретарем-перекладачем османського зовнішньо-політичного відомства греком Скарлатто, колишнім резидентом П. Дорошенка в Стамбулі С. Коваленком та іншими особами, яким щедро платив.

Вони повідомили, що 20 січня 1678 р. в Стамбулі відбулося засідання державної ради (Дивану) за участю султана Мехмеда IV Авджі*, який висловив бажання особисто прибути в дунайську армію і повести її на Київ, а взявши його, поставити гарнізони у великих містах на Дніпрі. В руслі політичного демаршу османського керівництва падишах нібито сказав: «Не лише Чигирин, а й усю Україну під владу візьму й державу свою далі розповсюджу»³. Великий візир і паші відмовляли свого володаря від подібних намірів, щоб у випадку поразки «сорому його величності не було від сусідніх государів». Султан погодився з цією слушною думкою і наказав відправити під Чигирин сераскиром великого візира Кара Мустафу-пашу. Якщо російсько-українська армія своєчасно, ще до приходу султанської армії, отабориться на березі Дніпра, то в бій з нею підуть війська під командуванням відомого і авторитетного полководця Каплан-паші з Анатолії.

Мехмед IV загрожував великому візиру усуненням з посади, коли той не здобуде Чигирин за 10 днів. Зі свого боку Кара Мустафа запрягнувся: «Якщо не візьму фортецю, то накажи мене стратити»⁴. За свідченнями секретаря французького посольства в Стамбулі Де ля Круа, султан був сповнений рішучості радше воювати за це місто двадцять років, аніж не відвоювати його в Москви. До того ж, новий головнокомандувач був ветераном багатьох походів 1650–1670-х рр., людиною цілеспрямованою і самовпевненою, «великим воїном з вельми діяльним духом», — як висло-

² Про його місію див.: *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. // Ученые записки Московского государственного университета. — Вып. 94. — М., 1946. — Т. 1–2.

* Авджі — мисливець. Падишах полюбляв полювання та гаремні розваги.

³ *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. — Т. 2. — С. 145.

⁴ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 229 (Малороссийский приказ). — Оп. 2 (Книги Малороссийского приказа). — Ед. хр. 125. — Л.л. 49–1123. — Л. 1115. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — АЮЗР). — СПб, 1885. — Т. XIII: 1677–1678 гг. — С. 634.

вився його сучасник-англієць. Зосередивши в руках велику владу, візир розумів, що утримає її лише за умови постійних перемог та триумфів.

Падишах наказав виділити із державної скарбниці колосальні кошти і до 1 квітня сконцентрувати в Північній Добруджі біля міста Бабадаг (Баби) всі військові сили для походу на Чигирин. Разом з сераскиром він на початку квітня вирушить зі Стамбула до Едірне (Адріанополя), потім до Баби, де залишиться на літо, армія ж піде через Буджак у Молдову до Сорок. Звідти Мустафа-паша вирушить або до Києва, або до Чигирини, — це питання залишили поки що відкритим. До прибуття сераскира на Дунай зборами війська призначено командувати булук-башу Кор Хусейн-пашу, а загальне керівництво покладено на санджакбея, коменданта Кам'янця-Подільського Алі-пашу. Бейлербеї висловлювали також наміри збудувати постійний міст через Дніпро й охороняти його до наступного походу, цього разу вже на Лівобережжя й Москву.

На початку 1678 р. для переправи армії споруджувалися нові та ремонтувалися старі мости біля фортеці Ісакча на Дунаї і навпроти фортеці Тігіна (Бендери) на Дністрі⁵. 7 квітня султан Мехмед і Диван ратифікували Журавненську угоду з Річчю Посполитою, забезпечивши собі безпечний тил. До Бендер на 30 галерах відправили порох, свинець, гармати, продовольство, амуніцію тощо.

Кульмінацією планованої кампанії став другий похід османського війська на Чигирин у червні–серпні 1678 року. Велике значення щодо вивчення його перебігу має збірник документів польського посла в Османській імперії Яна Гнінського*, котрий потрапив до Стамбулу саме тоді, коли поляки, за словами Збігнева Вуйцика, «шукали турецького союзу»⁶. Листування посла з королем Яном III Собеським, звіти про аудієнції, оцінка становища імперії в дипломатичних матеріалах знайшли відображення у документах посольської місії, видрукуваних Францішеком Пулаським 1907 р. у Варшаві⁷. Змістова частина збірки надає дослідникам інформацію, яку важко переоцінити, настільки насичена вона фактами як про військові дії, так і про сам похід,

⁵ АЮЗР. — Т. XIII. — № 122; № 147.

* Ян Гнінський — дипломат, посол сейму, державний діяч Речі Посполитої, сподвижник короля Яна Собеського. Маршалок сейму Речі Посполитої у 1659 та в 1665 рр. Брав участь у переговорах та підписанні мирної угоди в Оліві (1660). Воевода хельмінський (1668–1680) та мальборський (1680–1681), великий і повноважний посол до Османської імперії (1677–1679), коронний підканцлер Великого Князівства Литовського (1681). Учасник польсько-шведської та польсько-турецької війн, Віденської битви (1683). Великий землевласник. Помер у 1685 році.

⁶ *Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji. Studium z dziejow polskiej polityki zagranicznej 1674–1679.* — Wrocław, 1976. — 249 s.

⁷ *Zrodla do poselstwa Jana Gninskiego, wojewody Helmskiego, do Turcyi w latach 1677–1678 / Wydal i przedmowa poprzedzil Franciszek Pulaski // Biblioteka ordynacyi Krasinskiach.* — Т. 20–21. — Warszawa, 1907. — 398 s.

особливо з огляду на цілковиту відсутність у нашому розпорядженні турецьких архівних джерел, які б відображували точку зору протилежної, ворожої Москві сторони. Документи також суттєво доповнюють свідчення російських приказних архівів (Посольського, Розрядного, Малоросійського та інших), сконцентрованих нині в Російському державному архіві давніх актів.

Найбільшу інформативну вагу для вивчення другого Чигиринського походу має уміщений в збірці «Щоденник експедиції з-під Ісакчі над Дунаєм його милості Самуеля Проськего мальтійського кавалера* до турецького табору під Чигирин при боці його милості візира Кара Мустафи-паші за резиденції у найяснішій Порті Отоманській року божого 1678», ведений його секретарем протягом 17 червня — 6 листопада⁸. Документ цікавий не лише з фактографічного боку, але і як матеріал для порівняння з щоденниковими записами полковника московської найманої служби шотландця Патрика Гордона⁹, котрі велися в російському таборі. В щоденнику описуються шлях султанського війська від військової бази на Дунаї в Ісакчі до Чигирина і у зворотньому напрямі, укріплення Чигиринської фортеці, стан турецько-татарського та московського військ, стратегічна обстановка і ведення тактичних дій обома сторонами в ті дні.

Зазначимо, що автор робив записи не завжди по гарячих слідах подій, про що свідчать певні хронологічні зміщення, забігання наперед тощо. В цілому ж щоденник детально і точно описує пересування турецької армії, що підтверджується іншими джерелами.

Готуючись до походу, візир наказав вислати ще в середині травня для проведення рекогносцировки і розвідки шляху на Чигирин з Буджака авангард яничарів Алі-аги у складі трьох сотень. Той взяв у Кишиневі у козацького гетьмана Юрія Хмельницького в провідники його полковника Івана Яненка з загоном у 20 козаків і 30 татар-липок. Перейшовши Дністер, вони здійснили рейд до р. Синюхи, ретельно описавши місцевість. Алі-ага з яничарами повернувся назад, а І. Яненко зі своїми людьми рушив на розвідку під самісінький Чигирин. Однак 13 червня біля Бежбайраку на загін випадково напав чамбул білгородської орди, прийнявши його за розвідку гетьмана І. Самойловича.

12–13 червня турецьке командування переправило армію під фортецею Ісакча через Дунай і розташувало її табором на лівому березі ріки. Звідси

* Тобто, нагородженого орденом мальтійських лицарів (госпітальєрів) Святого Іоанна Єрусалимського, або Мальтійським Хрестом.

⁸ Zrodla do poselstwa ... — № 129. — S. 359–378. Щоб уникнути плутанини, всі дати подаємо за новим стилем, як і в щоденнику

⁹ *Gordon P.* Tagebuch des generalen Patrick Gordon war den seiner Kriegsdienste unter des Schweden und Pollen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Auenthaltes in Russland vom Jahre 1661 bis 1699. Zu ersten Mals vollstandig veroffentlich durch M.A. Obolenski und M.G. Posselt. — Moskau–St.Petersburg, 1849. — Bd. I. — Th. 1: (1635–1661). — Th. 2: (1661–1684). — 67+671 s.

14 червня Кара Мустафа-паша вирушив у похід на Чигирин¹⁰. Коли турецькі полчища рухалися похідним табором, і до них щодня вливалися молдавські, валаські, буджацькі і кримсько-татарські підкріплення, це справляло незабутнє враження на того, хто за цим спостерігав.

Второваним битим шляхом протягом 14–21 червня табір рухався буджацькою рівниною між озерами Кагул і Кугурлуй, а далі понад озером Ялпуг, проходячи тодішні волоські і татарські села Тоткурешла (Туркурешла), Кабаківі, Кіркеї, Скамбелес. Сьогодні ця дорога іде територією Ренійського та Болградського районів Одеської області від села Новосільське до Болграду, а далі через Тарутине, Березне і Бородіне до містечка Кеушень (тоді село Каушани) Республіки Молдова.

22 червня візирський табір зупинився на відпочинок вже у Молдавському князівстві в селі Каушани, звідки прямим трактом після чотиригодинного переходу увійшов до Тігіни. Протягом 24–31 червня Кара Мустафа неквапом переправляв війська на лівий берег Дністра до села Хорніки та містечка Провадей, в район сучасного міста Тирасполь.

На Дністрі на з'єднання до армії великого візира прибула татарська Білгородська (Буджацька) орда. Її очолював мурза бей Джан-ага, котрий привів, за одними даними, 20, за іншими — 40 тисяч шабель¹¹. Тут же дочекалися прибуття гармат і амуніції, які були відправлені кораблями з Варни.

1 липня паші з васалами рушили у південні подільські степи, плануючи за два тижні досягти Чигирина. 2 липня вони прийшли до озера Жовтого, куди прибув ханський посланець, який повідомив, що кримському війську на дніпрових переправах завдають ударів запорожці, надіслані кошовим отаманом Іваном Сірком. Кара Мустафа негайно ж відрядив назустріч ханові Мурад-Гіреєві чотирох пашів з трьома тисячами яничарів.

Кримський хан попереджав султана листовно також про можливий активний спротив з боку Москви, яка не допустила минулого року Ібрагімапашу взяти навіть незначний (якщо порівнювати, наприклад, з Кандією) чигиринський замочок. Він писав, що не можна урівнювати сили Польщі та Росії. В Речі Посполитій відсутні порядок і дисципліна, там кожен шляхтич вважає себе рівним своєму королеві. А в московського царя «на всякое его повеление не токмо силы московские и казацкие, но и бусурманские всегда готовы»¹².

Протягом 3–10 липня турецька армія ішла маршем далі, диким степом Єдисанської орди, під палаючим сонцем, без води, здійснюючи щодня шестигодинні переходи. Візир наказав волохам і молдаванам викопати попереду по дві тисячі криниць, аби не дати всім загинути з безводдя. Табір переходив

¹⁰ АЮЗР. — Т. XIII. — № 127; № 142.

¹¹ Там же. — № 157. — С. 695, 697.

¹² Там же. — № 148. — С. 643.

через ріки Кучурган, Середній та Великий Куяльник, Тілігул і Чичиклію, які влітку пересихали.

Кількість турецько-татарського війська, через суперечливі свідчення різних джерел, точно встановити наразі неможливо. Можемо лише висловити власні припущення та міркування, проаналізувавши наявні матеріали. Зокрема, Де ля Круа вказував, що турецькі полчища, які рушили на Чигирин, в загальній кількості склали 80 000 чоловік¹³. А. Поросуков 1 березня писав у Приказ, що війська у султана і візира в обозах: яничар 3 000, чаушів 18 000, верблюдів 80 000, наметів 5 000. Патріарх Діонісій говорив послам Росії, що турків буде небагато, не більше 26 000, волохів, сербів, молдаван, болгар — до 10 000, основну ставку роблять на татарську кінноту. Але буде дуже багато різної обслуги.

За іншими даними російського командування, у ворога було 30 тис. солдатів, 3 тис. яничарів, 15 тис. волохів і молдаван, 10 тис. албанців і сербів, 50 тис. татар і 117 різнокаліберних гарматних стволів. Полковник П. Гордон записав до свого щоденника дані, наведені сербом-перебіжчиком, за якими у турецько-татарському війську налічувалося «15 000 яничар і стільки ж вояків, званих сеймени, 15 000 піонерів*, 30 000 сипахів придворної кінноти, іншої гвардії 15 000, при артилерії та бойових припасах 2000, з господарями або князями Молдавії і Валахії близько 10 000 чоловік. 8000 підвід і 5000 верблюдів навантажених бойовими припасами і військовим інструментом, 8000 погоничів і 100 000 підвід з провіантом; погоничі, візники, піонери і багато інших — всі християни, зігнані з європейських володінь турків. Сили кримського хана з його татарами — 80 000. У них є 4 величезні гармати, які тягли 32 пари буйволів кожну, 27 інших важких гармат різних розмірів для батарей, 130 польових гармат, 6 мортир, що стріляють гранатами по 120 фунтів, і 9 менших, що стріляють гранатами по 30–40 фунтів і більше»¹⁴.

Тобто, за цими відомостями в загальній кількості виходить 102 000 воїнів. І якщо відкинути інженерні частини, то вийде 87 000 — майже стільки ж, як і у Де ля Круа. На підставі різних реляцій П. Гордон переніс до щоденника також імена пашів, які були під Чигирином впродовж літньої облоги. На його думку, це ті ж воєначальники, які потім воювали з Кара Мустафою і під Віднем влітку — восени 1683 року: «Емір-паша Аданський, Хусейн-паша Болуський, Кара Мехмед візир-паша Діарбекірський, Мустафа Візир-паша силістрійський, Халіль-паша Сіваський, Ахмед-паша Марамо-

¹³ De la Croix. *Guerres des Turcs avec La Pologne, La Moscovie et La Hongne*. — Paris, 1689. — P. 189.

* Піонери — інженерні війська.

¹⁴ Гордон Патрик Леопольд. *Дневник. 1677–1678 / Перевод и примечания Д.Г. Федосова. Ответственный редактор М.Р. Рыженков*. — М., 2005. — С. 54. Переклад з російської наш.

рошський, Хасан-паша Софійський, Хусейн візир-паша Дамаський, Хієз Алі-паша Текійський, Бекір-паша Алеппський, Осман-паша, Хасан-паша Амрїтський, Ібрагім Арасп візир-паша Будайський, Ахмед візир-паша Темешварський, Хайдер-паша Боснійський, бей Великого Каїра, Шейх-огли Ахмед-паша Агрїйський. Окрім того, Каплан-паша, Ерцек-паша, Ескішер-паша і Делефер-паша»¹⁵.

Він також пише, що «візир Кара Мустафа-паша (якого призначено великим візиром ще у жовтні 1676 р., по смерті Фазила Ахмеда-Кепрюлю, чийм каймаканом, тобто заступником, він був до цього), має верховну команду, Діарбек Каплан-паша, другий по сану, захворів на Дунаї, і Осман-паша — третій з начальних осіб»¹⁶.

За ще одними свідченнями, турки мали 120 тис. вояків і 175 гармат, а в обозі — 8 тис. возів, 5 тис. верблюдів, 8 тис. погоничів (головним чином християн — сербів, арнаутів, болгар, греків, волохів, молдаван), 10 тис. возів із харчами. В інших джерелах називається від 90 до 140 тис. турецько-татарського війська¹⁷. Наприклад, компанієць полку Якова Павловського, надісланий І. Самойловичем ще на початку року до Туреччини шпигуном, волох Олександр Лук'янов, повернувшись із розвідки сказав, що: «Турского войска пехоты будут тысяч с 10, конницы тысяч с 70; обоего конницы и пехоты будет тысяч с 80, а волоского и мултянского тысяч с 5. А кто имян паши и сколько их числом, того не ведает. А везирия зовут Кара Мустафа паша. Да с ними ж белгородской орды с 20 000. В турском войске 10 пушек болших, а подо всякою пушкою шло 10 буйволов, весом ядро будет по пуду; да 60 пушек полковых, да 5 пушек верховых; а сколько с ними пороху и свинцу, того не ведает»¹⁸.

Польський посол Ян Гнінський у звітах королеві Яну III зазначив: «13 червня візир перейшов міст через Дунай і 17 червня вирушив на Бендери, але сили мав дуже малі: до 15 тисяч кінноти, а відважних воїнів серед них (тих, що зуться шаленими) — не більше тисячі. Разом з тими, що при віслюках, мулах та верблюдах, може, й набереться 50 000; яничарів — десь близько 4 000 чоловік. Пашів усього п'ять, хоча, як правило, сераскір їх веде не менше дванадцяти; беїв п'ять, а паша повинен мати 20 беїв; кілька бойових хоругв — десь по 400 чоловік у кожній. Величезний обоз, котрий тягнеться за військом більш ніж на милю, і верблюди під знаменами, яких є

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ *Гордон Патрик*. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 г. — Ч. 2: (1661–1684) / Перевод с немецкого М. Салтыковой. — М., 1892. — С. 175; АЮЗР. — Т. XIII. — № 145–157.

¹⁸ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148. — С. 641.

мабуть 15 000 та стільки ж мулів, — все це і створює враження грізного й сильного війська»¹⁹.

Трохи згодом, 16 червня, він писав з Ісакчі, що сили турків невеликі. Уся їхня надія на татар, хоча військові дії сераскир хоче завершити за 60 днів. Турецьке командування не виключає можливості походу на Канів та Київ. Повернутися в Ісакчу на Дунай Кара-Мустафа передбачає десь 1 листопада²⁰.

Олександр Лук'янов, як і Ян Гнінський, теж говорить про видиму чисельність армії візира: «Турское войско славно обозом, верблюдами, катырями, потому что у турченина будет запасов у обычного человека телег по 5 и по десяти, а у паши возов по 30 и по 40 и 50 и болши, а у везиря телег тысяч две бывает, и на станах на начлегах ставитца не по московски и обозом, а куренями, всякой при своих пожитках; и крепостей никаких, oprичь караулов обезжих, нет»²¹.

Секретар С. Проського 30 червня повідомляє дані лише про кількість війська окремих воєначальників і констатує, що разом з татарами їх набереться до ста тисяч. Він також записав до щоденника перелік наявних на той день головних воєначальників: «Найзначніші паші та беї, які вже були з нами в таборі, такі: Ахмет-паша з Анатолії, Ахмет-паша з Сивару, Халі-паша з Караманії, Смаїл-паша з Адини, Сеїд-оглу Ахмет-паша з Текії із Ментесу, Емір-паша з Мурассу, Єнтур Хусейн-паша з Еміру, Кара Мехмет-паша з Халепу, Капхис-паша з Бурси, Халі-паша з Румелії, Гяур Хусейн-паша з Силістрії, Ахмет-паша з Нікополя, Делі-паша з Хізрену, Атавіс-паша з Салонік, візирський тефтердар Ахмет-паша з Боснії з іншими під своєю командою; Чакол-паша, Бонік-паша, Дзіахмет-паша, Алаї-паша, Мустафа-паша, Хафіс Ахмет-паша, Ніде-бей, Босна-бей, Місир-бей, Елі санджак-бей з Азії, санджак-бей з Румелії; також й інших багатьох беїв бачили, але дізнатися їхні імена і кількість людей зможемо хіба вже в обложному таборі»²².

Він також констатує, що булук-баші мали 110 стволів (80 великих і 30 мортир). Молдавський господар Антоніє Русет привів до візира 4 тисячі, а валаський господар Георгій II Дука — 8 тисяч вояків²³.

13 липня на допитах в Малоросійському приказі полонений турок Магмет-ага дав такі свідчення про турецькі сили (без корпусу Каплан-паші, який хворів і прибув пізніше): «Тефтердарь-паша имеет 3 000 возов всякого запасу. Янычань сказывает 20 000, спагов с красными чалмами 27 000; 4 полка: 1-й с красными, 2-й с зелеными, 3-й с белыми, 4-й с желтыми

¹⁹ Zrodla do poselstwa... — S. 358.

²⁰ Ibid. — № 129. Так воно і сталося — турецьке військо повернулося до Ісакчі 1 листопада.

²¹ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148. — С. 641.

²² Zrodla do poselstwa... — S. 366.

²³ Ibid. — № 129.

знаменами; тех всех вместе с 10 000 сказывают. С везирем под Чигириным пашей с 15: Сейды-паша, Эмир-паша, Кара Магмед-паша, Осман-паша, Улу Гусейн-паша, Дели-паша и иные. Хан, нурадын-салтан и Аджи-Гирей салтан со всеми ордами. А с теми пашами вышереченными с 20 000 турков»²⁴.

24 жовтня полонений Мустафа Маданов називав у Приказі уже дещо інші імена та цифри: «А имяны пашей: Али-паша, Усман-паша, Эмир-паша, Кара Магмет-паша, Каплан-паша, Делевор-паша, Агмет-паша, дефтердарь Магамет-паша, и войска их всякого с теми пашами было тысяч со сто и болши»²⁵.

Ще один полонений росіянами вояк турецької армії грузин Сеїд тоді ж сказав, що «войска турского было 140 000», а гармат великих і малих візир мав від 80 до 90²⁶.

Отже, наведені дані кількісно оцінюють турецьку армію від 80 до 200 тис. чоловік, що дає підстави вважати, що у Кара Мустафи було близько 120–130 тис. війська разом з ханською кіннотою, васалами та різною обслугою, а гармат 115–120 одиниць²⁷. Воєначальниками, полководцями та керівниками окремих підрозділів були: Алі-паша, санджакбей з Караманії; Алі-паша, санджакбей з Румелії; Алі-паша Текійський з Хієзу; Алі-паша, санджакбей з Азії; Атавіс-паша з Салонік; Ахмед-паша з Анатолії; Ахмед-паша з Боснії, візирський дефтердар; Ахмед-паша з Нікополя; Ахмед-паша з Сивару; Ахмед-паша Мараморошський; Ахмед-паша Сеїд-оглу Текійський з Ментесу; Ахмед-паша Темешварський, візир; Ахмед-паша Шейх-огли Агрійський; Ахмет-паша Хафіський з Бурси; бей Великого Каїра; Бекір-паша Алеппський; Бонік-паша; Делі-паша з Хізрену; Діахмет-паша; Емір-паша Аданський; Емір-паша з Мурассу; Ерцек-паша; Ескішер-паша; Ібрагім-паша Будаїський з Араспу, візир; Ісмаїл-паша з Адини; Каплан-паша Діарбекірський; Кара Мехмед-паша Діарбекірський, візир, дефтердар; Кара Мехмед-паша з Алеппо; Кара Мустафа-паша Мерзіфонлу, великий візир; Місир-бей; Мустафа-паша Силістрійський, візир; Ніде-бей; Осман-паша; Хайдер-паша Боснійський; Халіль-паша Сіваський; Хасан-паша Амрїтський; Хасан-паша Софійський; Хусейн-паша Болуський; Хусейн-паша Гяур з Силістрії, Хусейн-паша Дамаський, візир; Хусейн-паша Єнтаур з Епіру; Чаколь-паша.

Під час облоги у таборі великого візира також перебували зі своїми військами: кримський хан Мурад-Гірей, господар Молдавії Антоніє Русет, господар Валахії Георгій II Дука, князь Трансильванії (Семиграддя) Міхай I Апафі, мурзи і беї Єдисанської, Ногайської, Буджацької та Добруджанської татарських орд. Український гетьман Юрій Хмельницький з невеликим

²⁴ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148. — С. 635.

²⁵ Там же. — № 157. — С. 692.

²⁶ Там же. — № 157. — С. 695.

²⁷ Там же. — № 145–157; *Гордон Патрик*. Дневник генерала Патрика Гордона... — С. 145.

загоном знову, як і в попередньому році, йшов на рідну землю під вартою яничарів: «Юраско Хмелницкий при везире в войске, а при нем козаков и волох человек со сто, и держить его везир при себе близко и около его беспрестанно караул. Ездить ему, oprичь везира, никуды невольно, а к везиру ездит он по призыву за караулом же. А казаки у него те, которые отпущены из неволи от турков; и отзываетца он сармацким князем по неволе, как ему велять писатца, так и пишетца; а рад бы он тому, как бы ему из этой проклятой неволи уйти. Астаматенко и Коваленко при Юраске, и держатца при нем также по неволе, что детца им негде»²⁸.

Він мав у розпорядженні козацький загін, за різними даними, від 120 до 400 осіб, генеральних радників — писаря Євстафія Астаматія та осавула Сидора Коваленка, а також кількох полковників, своїх далеких родичів: Івана Хмельницького, Івана Яненка та Павла Апостола-Щуровського. Вони навіювали турецькому командуванню хибну думку, нібито козаки і жителі Чигирини здадуть місто без бою і, як і за П. Дорошенка, будуть раді служити султану: «Турские войска ратных людей велми похваляют и боятца их крепко; толко под Чигирин пришли для того, чая то: либо де также похвалбы их убоясь, что и поляки под Журавнами, не бився с нами, покиня город, побежать. Астаматенко и Коваленко те речи туркам и вмещают, что ратные люди биться с ними не будут, кой час они придут, тот час, покиня Чигирин, побежат. По тем речам турки под Чигирин и пришли, и ныне Астаматенко и Коваленко при турках теми своими поступки и живут»²⁹.

Здійснивши виснажливий марш Диким полем, 11 липня військо Кара Мустафи прибуло до Південного Бугу і стало табором біля Піщаного броду (нині район села Іванівка поблизу Первомайська Миколаївської області). З 11 по 14 липня воно відпочивало і повільно переправлялося на лівий берег Бугу по заздалегідь наведених мостах і підготовлених переправах. 16 липня, залишивши на Бузі двох беїв з корпусом бійців охороняти переправи, армія вийшла на вторований татарами Кучманський шлях і впродовж трьох днів пройшла верхів'я ріки Інгул, Чорний ліс, за 25 верст від Чигирини³⁰ проминула Чорний шлях, 18 липня добралася до Мотрониного лісу й отаборилася між сучасними селами Іванівка та Вершаці Чигиринського району. Компанієць О. Лук'янов похід до Чигиринської фортеці ворожих військ представив по-своєму: «А как из-под Тягина пошли к Чигирину, и слух таков в войске был, что им идти под Киев, да не пошли, а для чего не пошли того не ведает; а пошли под Чигирин [...]. И как везирь пошел из местечка Провадей, то все шол до Богу реки не отдыхая; а на реке Богу стоял два дни для того, что через реку Бог делали мост; а как мост через реку Бог сделали, тотчас перешед, пошел к Чигирину наскоро для того, что у них слух таков

²⁸ Там же. — № 148. — С. 643.

²⁹ Там же. — № 148. — С. 643.

³⁰ Там же. — С. 626.

был, будто Чигирин покинут, пуст, и ратных людей великого государя в нем нет, и им бы пришед Чигирин построить и осадить Юраска Хмелницкого; а про ратных царского величества людей слух у них не был»³¹.

Між 16 і 17 липня до візира на марші приїхав ханський гонець з частиною кримсько-татарського війська, котрий сповістив, що Мурад-Гірей таки уклав мирну угоду із кошовим І. Сірком, який пообіцяв не втручатися у російсько-турецький військовий конфлікт і пропустив армію хана з Криму. Тож тепер його кіннота спішно прямує до обозу візира на з'єднання.

За свідченнями полонених яничарів, ніби вже тоді прибув і сам хан: «А с ханом они сошлись на Буге за шесть дней не доходя Чигирина»; «хан кримський з'єднався з візиром на лівому березі Буга і було з ним орди з 40 000»³². Секретар С. Проського датує цю подію вісімнадцятим липня, зазначаючи, що візир прийняв хана дуже радо, влаштувавши на його честь великий бенкет. На ханських синів і дванадцятьох мурз покладено візирські каптани³³. І, як говорили згодом яничари, усю війну «хан крымской с везирем был в совете!»³⁴ Дещо по-іншому інформує про зустріч візира та хана Олексій Лук'янов, який теж був її свідком: «Хан пришол под Черним лесом на реке Ингуле, а с ним орды пришло только тысяч с три для того, что орда идет позади его. Хан прибежал к везиру вслед по его посылке наскоро. И как пришли турки к Черному лесу, и в обозе у турков учала быть поголовка, что в Чигирине ратных людей 47 000 пехоты и на Днепре ратные люди есть же в том месте, где были и в прошлом году, а в Крылове также войска 47 000 для того, чтоб орды не перепустить через Тясму. И турки, слыша такие государские великие войска, ужаснулись и учали быть в великом страху и под Чигирин пошли боязливо»³⁵.

Відтак, ставши під Мотрониним лісом, візир послав з маршу під Чигирин Гяур Хусейн-пашу з 4 тис. турків і 8 тис. татар, а також молдавські і валаські військові підрозділи навести мости через ріку Ірклій, підготувавши переправу для гармат, і розмітити табір. О. Лук'янов, який тоді ще був у таборі візира, свідчить про це так: «Июля в 8 день*, в понедельник, прошед Черный лес, послал везир наперед себя пашу [...], а с пашею турков тысяч с три, да их волоское и мултянское войско с 5000 на реке Ирклеевке, от Чигирина с версту, мосты делать для переправы через ту реку пушек. И от той речки турков и волох и татар коней с 200 скочили к городу Чигирину для сторожи, чтоб мосты делать было безопасно»³⁶.

³¹ Там же. — № 148. — С. 641.

³² Там же. — № 157. — С. 692; 697.

³³ Zrodla do poselstwa... — S. 368.

³⁴ АЮЗР. — Т. XIII. — № 157. — С. 694.

³⁵ Там же. — № 148. — С. 639.

* За новим стилем 18 липня.

³⁶ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148. — С. 639.

У понеділок 18 липня десь о 12 годині дня з Чигирини спостерегли, як приблизно 5 чи 6 тисяч людей переходять ріку Ірклій і ставлять на пагорбах Кримського поля намети. Це були молдавани зі своїм князем Антонієм. Трохи згодом всі поля вздовж і впоперек вкрилися окремими вершниками, яких прийняли за квартирмейстерів. Оскільки турки підходили все ближче і ближче, щоб оглянути стан замку та міста, солдати гарнізону підтягли кілька польових гармат і постійним вогнем змусили їх триматися подалі. У місто привели двох перебіжчиків, один з них був уже відомий нам компанієць волох Олександр Лук'янов, другий серб, який виявився вправним гармашем, і якого полковник П. Гордон після допиту взяв служити до свого полку³⁷. Вони повідомили про чисельність турецької армії, а також що наступного дня під фортецею годині о 10-й буде й візир з усією армією. Близько першої години дня О. Лук'янова відправили з гінцями до боярина і гетьмана. Він їм сказав, що «из Чигирини с города из пушек в то время стреляли, да ничего не учинили, потому что подбегали под город турецкого войска невеликое число. А по речке Ирклеевке турки поставили шатры. А сам везирь начевал против вторника под Черным лесом, а под Чигирин хотел быть во вторник к ночи»³⁸.

О третій годині дня по інший бік курганів турки поставили великий намет з багатьма меншими, а волоський князь Г. Дука розбив табір вище по річці на пагорбі, у напрямі до Суботова. Солдати і стрільці, які засіли в замку, поставили на стінах всі прапори і кожен зайняв свою позицію згідно з планом і наказом. Під вечір біля міста почали з'являтися головні зағони турків і татар на чолі з Гяур Хусейн-пашою.

У вівторок 19 липня на світанку Кара Мустафа з усім штабом і артилерією рушив до Чигирини. Проте мусив затриматися на кілька годин на переправах, а тому під містом був лише о 10-й годині ранку. Обложені спостерегли зі стін, як турки наближалися у великій кількості, але без усякого порядку. Незабаром всі поля покрилися військами і зағонами, трохи згодом були розгорнуті величаві шатри пашів та намети яничарів — видно-вище величне і водночас жахливе! Вони заповнили всю низинну прямокутну ділянку місцевості від ріки Ірклій вздовж Тясмину до межі в 200 сажнів від старого міського валу. Більшість яничарів і піхоти розташувалося тут, а також вище на горі у напрямі до пагорбів, за якими стояв намет візира і на значній відстані від нього шатра інших пашів. Велика частина кінноти-спагі розбила стан вище, в напрямі до Суботова³⁹.

Турецький табір зайняв у довжину близько 10 верст, а може й більше, а в ширину одну велику милю. Кара Мустафа зайняв правий берег Тясмину з кримського боку, розташувавши обоз півмісяцем навколо Чигирини. Північний бік (лівобережжя Тясмину) турецько-татарські війська не чіпали, тому

³⁷ Гордон П.-Л. Дневник. 1677–1678... — С. 54–55.

³⁸ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148.

³⁹ Гордон П.-Л. Дневник. 1677–1678... — С. 55–56.

що боялись удару російсько-українського війська Г. Ромодановського та І. Самойловича з Дніпра їм в тил. Турки не сумнівалися, що за лічені дні «рознесуть або перетворять на купу попелу цю гряду дров», позаяк не бачили серйозної перешкоди в переважно дерев'яних укріпленнях Чигирина.

Війська почали рити шанці і насипати бруствери під містом, незважаючи на шалений гарматний вогонь з Чигирина. До обіду уже вся турецько-татарська армія, зодягнута в строкатий одяг, стояла під містом «з тяжарями великими», а на південній стороні вивершувалися барвисті намети турецьких і татарських воєначальників, з-поміж котрих виділявся пишний п'ятиголовий намет великого візира із зеленим штандартом.

Облога фортеці тривала з 18 липня по 30 серпня. Турецько-татарська армія штурмувала замок та вела бої з військами князя Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича, які яскраво описав секретар С. Проського. Зрештою візиріві таки вдалося захопити і стерти з лиця землі Чигирин, а полки гетьмана і князя витіснити на лівий берег Дніпра. В ніч з 30 на 31 серпня Кара Мустафа-паша наказав зняти чигиринський табір і розпочав відступ. Тож коли 31 серпня в середу на світанку московські та козацькі полковники вислали на чигиринські висоти зі свого придніпровського табору людей на рекогносцировку, ті виявили, що вся турецька піхота відступила. Татарські чамбули і кінні дозори спагі все ще кружляли по лісах і висотах, але солдати вже нічого проти них не чинили. Пізніше полонені яничари свідчили: «И видя что ратным людем ничего не учинили, из-под обозов везирь с войски своими уступил под Чигирин, и уступя под Чигириным стоял двои сутки; и на третий день, как учали собиратца на свои стороны, и в обозе у них пороховая казна загорелась и вся погорела; и на четвертой день из-под Чигирина пошли они в свои стороны»⁴⁰.

Турецько-татарська армія, рухаючися від Чигирина по черкаській дорозі повз Мотронин ліс, пройшла Медведівку (1–2 вересня) і Черкаси (3–4 вересня), отаборившись 5 вересня під Корсунем в Капустяній долині (на річці Шпола), де простояла до 18 вересня. Ані полки І. Самойловича, ані частини Г. Ромодановського не переслідували ворога.

З-під Корсуня від імені Ю. Хмельницького паші розіслали загони до Черкас, Мошнів, Канева, Корсуня, Ржищева, Немирова, Кальника, Меджибожа, Лисянки, Жорниць з універсалами, вимагаючи від населення здаватися його військам. До Канева, в якому засів козацький гарнізон і не хотів визнавати турецької влади, візир скерував солтана Аджі-Гірея практично з усіма татарськими ордами і чотирьох пашів з яничарами та загін Юрія Хмельницького: «И шли из-под Чигирина 11 дней. И как они будут на Капустине Долине, и по прошенью де Юраска Хмелницкого, с Капустины Долины посылал везирь тевтердарь Магмет-пашу под Канев для того, что он Юраско посылал во все полские города свои уневерсалы, которые довелись

⁴⁰ АЮЗР. — Т. XIII. — № 157. — С. 693.

по договору взять турскому салтану, чтоб они были у него в послушании. Так же он писал и в Канев. И из полских городов, по тем Юрасковым листам, с послушанием отозвались, а из Канева ему в том отказали. И Юраско на Канев для того и приходил; а с ним было турского войска тысяч с двадцать»⁴¹.

Полковник І. Яненко «із загоном, а також частина турецького війська й татар під командуванням дефтердара Магмет-паші, 30 тисяч з п'ятнадцятьма гарматами, підійшли до Канева»⁴². За словами турецького книжника і мандрівника Евлії Челебі, це була «міцна, чудова фортеця, за стінами якої п'ять тисяч будинків, п'ять церков з дзвіницями, торгові ряди, базари, сади... Всього в фортеці війська три тисячі козаків з рушницями»⁴³.

Сердюки, які захищали фортецю, не витримавши натиску ворога, загинули в бою. Рештки оборонців із жителями заховалися у соборній церкві Канівського монастиря. Татари, обклавши її соломною та дровами, спалили разом з людьми, а монастир зруйнували. Загони І. Яненка захопили Черкаси, Мошни, Жаботин, Корсунь, жителі яких, «остраху ради турецького, поклонилися йому»⁴⁴.

Після штурму Канева візир не поспішав іти з України, погрожуючи Речі Посполитій оволодіти Немировом, Кальником, Меджибожем, Лисянкою, Жорнищами та іншими правобережними містами, які мали бути відступлені Порті згідно з статтями про мир, укладеними в Журавно. Зрештою, виконавши завдання, поставлені перед ним Диваном, Кара Мустафа-паша дав наказ рушати до Дністра, відпустивши насамперед кримських татар. До речі, коли вони переходили Дніпро біля Таваньського перевозу (сучасне місто Каховка), їх все ж наздогнали запорожці І. Сірка і, попри обіцянку не втручатися у конфлікт, «багатьох побили». Пізніше такі ж відомості подавали і самі полонені татари⁴⁵.

Гетьманом на Правобережжі візир залишив Ю. Хмельницького: «Хмельницький став у Немирові з військом своїм, а Яненко у Корсуні, при которих і татари стояли і свої залози по тих містах поклали»⁴⁶. Крім своїх загонів,

⁴¹ Там же. — № 157. — С. 693.

⁴² РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — Ед. хр. 1157. — Л.л. 267–269; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция. — Т. 2. — С. 159.

⁴³ Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Перевод и комментарии. — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. — М., 1961. — С. 81.

⁴⁴ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — Ед. хр. 1157. — Л.л. 270–275; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — АЗР). — СПб., 1853. — Т. 5: (1633–1696 гг.). — С. 150–152.

⁴⁵ *Апанович О.М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50–70-ті роки XVII ст. — К., 1961. — С. 277–296.

⁴⁶ АЗР. — Т. V. — С. 152; АЮЗР. — Т. XIII. — С. 707; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 131.

гетьманові залишили 700 татар і 800 волохів, які пустошили подільські села і здійснювали наскоки на Лівобережжя. Так, у листопаді татари і загін І. Яненка вчинили напад на Іркліїв, але були відбиті тамтешніми козаками і міським ополченням⁴⁷.

Дані про турецькі втрати у літньому поході 1678 р. дуже суперечливі — від 10 до 60 тисяч. Та були вони, поза сумнівами, значними, особливо під обложеним Чигирином⁴⁸. Де ля Круа вказував, що ті турецькі частини, які повернулися з походу, «здавалися скорше залишками армії після кривавої поразки, аніж переможним військом». За його словами лише під руїнами цитаделі 22 серпня загинуло 2,5 тис. турків. Учасники боїв зізнавалися йому, що ніколи ще перемога не обходилася їм так дорого, ніколи вони ще не зустрічали такого впертого і сильного супротивника. Особливо їх вразила мужність і відвага українських козаків, які, втративши одну руку, билися другою до загину. В тих боях візир поклав до 30 000 особового складу свого війська⁴⁹.

Польські спостерігачі рапортували королівському двору, що тільки до 22 серпня (тобто, до здачі фортеці росіянами) в облозі було убито 6 000 і поранено 13 000 турків. С. Проський звітував про загибель 30 000 турків і татар (причому, лише з 18 липня до 20 серпня, тобто без втрат 21–30 серпня)⁵⁰. Його секретар у щоденнику написав, що за 30 днів облоги убито і поранено 30 000 турків, в цілому ж візир втратив до 60 000 особового складу убитими, пораненими і тими, що пропали безвісті⁵¹. Дипломат князя Георгія II Дуки Ян Білевич говорив у травні 1679 р. посольським дякам у Москві, що турки втратили в боях за літо 1678 р. 10 000 чоловік. П. Гордон пише, що вибухом у верхньому замку забито 4 000 ворожих солдат, а в міських боях їх загинуло до 650 чоловік⁵². Полонений яничар Мустафа Маданов на допиті в приказі сказав: «А вбито їх у цій війні тисяч з 20, і ніде раніше на війнах не гинуло стільки турків»⁵³.

Під час боїв загинуло кілька пашів, тяжко поранено Каплан-пашу. У трофеї оборонцям дісталися кільканадцять сипахійських та яничарських штандартів, більше десятка гармат, багато мушкетів, самопалів та яничарок.

⁴⁷ АЗР. — Т. V. — С. 154; АЮЗР. — Т. XIII. — № 164; *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — Кн. 6. — Т. 15: Руина; Т. 16: Мазепа и Мазепинцы. — СПб., 1905. — С. 312.

⁴⁸ *Смирнов Н.А.* Россия и Турция... — Т. 2. — С. 162.

⁴⁹ De la Croix. Guerres des Turcs avec La Pologne... — P. 229, 232.

⁵⁰ *Мицик Ю.А.* Чигирин — гетьманська столиця. — К., 2007. — С. 375; *Его же.* Московские войска и казацкие заднепровские стягиваются под Ромны. Документы по военной истории России XVII века из польских архивохранилищ // Исторический архив. — 2002. — № 4. — С. 204–219.

⁵¹ Zrodla do poselstwa... — S. 370; 377.

⁵² *Гордон П.-Л.* Дневник. 1677–1678... — С. 82–85.

⁵³ АЮЗР. — Т. XIII. — № 157. — С. 693.

На полі брані вони захопили прапор Каплан-паші, цінне майно. В цілому ж за Чигирин Османи заплатили дуже високу ціну, що спонукало їх більше не посилати війська до Дніпра.

18 вересня з-під Корсуня армія Кара Мустафи-паші вирушила на Умань через Стеблів, Лисянку і Маньківку. Від Умані протягом 19–22 вересня обоз ішов Поділлям до Ладижина, біля якого стояв з 22 вересня до 4 жовтня, очікуючи виводу польських залог з правобережних міст. 4 жовтня, знявши ладижинський табір, армія візира вирушила степом до Сорок повз сучасні Кирнасівку, Вапнярку і Крижопіль. 10 жовтня війська прибули до Сорок, де відпочивали три дні, а 14 жовтня вирушили до Кишенева, пройшовши сучасні Флорешти і Орхей. 21 жовтня армія стала табором під Кишиневом, знову відпочивала три дні і 24 жовтня рушили далі, переночувавши в селі Ванткеї та лишивши осторонь Бендери і Каушани. Протягом 25–29 жовтня військо ішло маршем Буджаком на південь через сучасний Комрат. Проминувши 29 жовтня село Туркурешла (Тоткурешла) біля озера Ялпуг, 30 жовтня армія перейшла по мостах через Дунай і 1 листопада стала табором під фортецею Ісакча. 5 листопада військо вирушило до міста Бабадаг, де було 6 листопада, і звідки візир розпустив його на зимові квартири⁵⁴.

Воєнна кампанія 1678 року закінчилася, а російсько-турецький конфлікт тривав ще впродовж 1679–1680 рр., щоправда, вже без широкомасштабних військових походів і акцій. Остаточну крапку у вирішенні протистояння двох потужних держав поставив лише Бахчисарайський мир, укладений у січні 1681 року⁵⁵.

⁵⁴ Zrodla do poselstwa... — S. 377–378.

⁵⁵ Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches. — Bd. 1–10. — Pest, 1827–1833. (Zweite Ausgabe: Bd. 1–4. — Pest, 1824–1835); Zinkeisen J.M. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. — Bd. 1–7. — Hamburg, 1859–1863.